

Ivana Popović
Bernarda Ratančić

Crkva sv. Nikole u manastiru Orahovica – povijest, istraživanja i izazovi obnove

Hrvatski restauratorski zavod

Ivana Popović
Odjel za graditeljsko naslijeđe
ipopovic@hrz.hr

Bernarda Ratančić
Odjel za konzervatorsku
dokumentaciju nepokretne baštine
bratancic@hrz.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received 25. 9. 2024.

UDK: 271.22(497.11)-
523:[726.025(497.5 Orahovica)]"15"
DOI: [https://doi.org/10.17018/
portal.2024.7](https://doi.org/10.17018/portal.2024.7)

SAŽETAK: Manastir Prenosa moštiju sv. Nikole smješten je na šumovitim padinama Krndije iznad grada Orahovice, a više od četiri stoljeća bio je jedno od najznačajnijih vjerskih središta pravoslavnog stanovništva u Slavoniji. Osnivanje manastira vezano je uz naseljavanje pravoslavnog življa na ove prostore u vrijeme osmanlijskih osvajanja sredinom 16. stoljeća i organiziranja Požeškog sandžaka, kao upravne, i Požeške mitropolije, kao crkvene jedinice. Manastirski kompleks čine tri krila konaka koja omeđuju tri strane zaravnatog platoa u čijem se središtu nalazi manastirska crkva tlocrtnog oblika križa s troapsidalnim zaključkom. Crkva je podignuta 1592. godine, a tijekom vremena bila je produžena i povišena. U unutrašnjosti je sačuvan zidni oslik, koji je djelomično bio vidljiv, a djelomično je otkriven pri konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima. Otkriveni oslik bio je poticaj za početak opsežnih aktivnosti Hrvatskog restauratorskog zavoda u manastiru Orahovica, tijekom kojih su prepoznate umjetničke i povijesne vrijednosti crkve, ali i definirani glavni problemi u konzervatorskom pristupu obnovi i konstruktivnoj sanaciji crkve.

KLJUČNE RIJEČI: Manastir Orahovica, moravski stil, pravoslavna arhitektura u Slavoniji, zidni oslik, konstruktivna sanacija

Povijesni kontekst osnivanja i djelovanja manastira Orahovica

Osnivanje pravoslavnog manastira Orahovica krajem 16. stoljeća simptomatična je pojava koju treba promatrati u širem društvenom i povijesnom kontekstu. Prodorom Osmanlija na područje Slavonije tijekom 16. stoljeća, dolazi do velikih demografskih promjena. Uz vladajući sloj Osmanlija i vojske, podčinjena je „raja“ mogla birati između prelaska na islam ili zadržavanja kršćanske vjere, što ju je stavljalo u podređeni društveni položaj. Uz malobrojno preostalo domicilno, katoličko stanovništvo, kršćanski supstrat činili su i pripadnici pravoslavne vjere, naseljeni na ispražnjene prostore iz raznih drugih dijelova osvojenih zemalja. Osmanlijskoj vlasti odgovarao je miješani sastav stanovništva jer su katolike vidjeli kao saveznike svojih zapadnih neprijatelja – Habsburškog

Carstva i rimskog pape, zbog čega potiču naseljavanje pravoslavnog stanovništva.¹

Osmanlijska vlast odobrila je pravoslavnoj crkvi na području Srbije autonomiju od Ohridske arhiepiskopije obnavljanjem Pečke patrijaršije 1557. godine.² (sl. 1) Ovaj

¹ BUTURAC, 1970, 35; KAŠIĆ, 1971, 11; ANDRIĆ, 2004, 76–78, 82; KUČEKOVIĆ, 2007a, 14.

² Autonomna srpska pravoslavna crkva osnovana je u doba prvih Nemanjića – prvog kralja Stefana Prvovjenčanog (1196. – 1228.) i njegova brata Rastka (1175. – 1235), prvog arhiepiskopa, kasnije posvećenog kao sv. Sava, a arhiepiskopija je izdignuta na nivo patrijaršije sa sjedištem u Peći 1346. godine u vrijeme cara Dušana (1331. – 1355.) i najveće ekspanzije srpske države. Nakon pada Srbije i tijekom turskih osvajanja, patrijaršija nije bila aktivna, nego je tek obnavljanjem 1557. godine ponovno institucionalizirana. ANDRIĆ, 2004, 71–72, 75–76.

1. Teritorij rasprostiranja Pečke patrijaršije nakon obnove 1557. godine s označenim položajem manastira Orahovica (preuzeto iz: PETKOVIĆ, 1965)
Territory of the Patriarchate of Peć after its restoration in 1557 with the location of the Orahovica Monastery (from PETKOVIĆ, 1965)

je događaj imao veliko značenje ne samo s vjerskog nego i s nacionalnog stajališta jer je srpska pravoslavna crkva od svog osnutka bila nerazdruživo vezana uz vladarsku obitelj Nemanjića, te je Pečka patrijaršija doživljavana kao njezin simbolički nasljednik.³ Djelovanje obnovljene Patrijaršije na području Osmanskoga carstva, osnivanjem eparhija i uređenjem monaškog života, imalo je utjecaj na brojne aspekte društvenog uređenja, ali i na umjetničke pravce pojavom, razvojem i širenjem arhitektonskih tipova, specifične umjetničke i obrtničke proizvodnje te razvojem književnosti i djelovanjem prepisivačkih centara koji su postajali kulturna središta.

Obnova Patrijaršije dala je poticaj za obnovu starih i uspostavljanje novih pravoslavnih eparhija i monaških

zajednica. Na području Slavonije, zbog velikog broja doseljenika pravoslavne vjeroispovijesti, osnovana je Požeška eparhija, koja se prvi put spominje 1585. godine u rukopisu pisanom u manastiru Orahovica.⁴ Moguće je, dakle, zaključiti da manastir tada već postoji i djeluje sa skriptorijem. Naime, najraniji spomen redovničke zajednice na ovom lokalitetu nekoliko je godina ranije, 1579. godine, u popisu Požeškog sandžaka gdje se navodi pod imenom Remeta.⁵ S obzirom na to da se osnivanje manastira vezuje uz institucionaliziranje crkvene organizacije osnutkom

4 U posnom Tripodu iz manastira Orahovica spominju se iguman Maksim te požeški mitropolit Josif i pečki arhiepiskop kir Savatije. GRUJIĆ, 1939, 13; KAŠIĆ, 1988, 321; KUČEKOVIĆ, 2007a, 15.

5 U popisu sandžaka Požega 1579. godine stoji: „Manastir Remete, pripada Orahovici, s vinogradom, vrtom, voćnjakom i livadom u granicama sela Almaš, pripada Erdutu“. SRŠAN, 2001, 306.

3 KUČEKOVIĆ, 2007b, 109.

Pečke patrijaršije, moguće ga je smjestiti u razdoblje između 1557. i 1579. godine.

Korištenje toponima Remeta moglo bi ukazivati na postojanje ranije, vjerojatno katoličke, redovničke zajednice na ovom mjestu, koju je nakon svih ratnih aktivnosti, zamijenila pravoslavna monaška zajednica. Pri ranijim građevinskim radovima 1938. godine, pronađeni su tragovi starijih zidanih struktura, koje je Radoslav Grujić prepoznao kao „temelje stare crkve bazilikalnog oblika“, no bez provedenih sustavnih arheoloških istraživanja, tu tvrdnju trenutno nije moguće potvrditi.⁶

Izgradnju postojeće crkve ipak treba vezati uz osnivanje manastira u drugoj polovici 16. stoljeća, a kao godina njezina dovršetka navodi se 1592. i 1594., u vrijeme vladavine mitropolita Vasilija i igumana jeromonaha Maksima.⁷ Od osnutka, manastir Orahovica postao je jedno od glavnih središta Požeške mitropolije, a moguće da je čak i da je bio sjedište mitropolita.⁸ U sklopu manastira djelovali su obrtničko-umjetnička i zlatarska radionica te skriptorij, a zahvaljujući njihovim djelima, poznata su imena pojedinih obrtnika te igumana tijekom 17. stoljeća.⁹

Tijekom rata za oslobođenje Slavonije (1683. – 1690.), Osmanlije su pri povlačenju spalile i opljačkale manastir, a monahe odveli u ropstvo. Ipak, dvojica su se vratila i započela obnovu monaškog života, a dodatni poticaj došao je nakon naseljavanja velikog broja pravoslavnih stanovnika 1690. godine.¹⁰ Iz arhivske građe s kraja 17. i početka 18. stoljeća moguće je stvoriti sliku o svakodnevnom životu i djelovanju orahovačkog manastira, koji je tijekom mirmodopskog razdoblja prosperirao zahvaljujući prihodima od velikog broja sela i posjeda.¹¹ Početkom 18.

stoljeća ovdje je živjelo čak 50 jeromonaha i 12 đakona,¹² a redovnički je život nakon 1745. godine bio uređen prema pravilima pakračkog episkopa Sofronija Jovanovića, koja su definirala obaveze i ponašanje kaluđera u manastiru i izvan njega.¹³ Moguće je da je u sklopu manastira tada djelovala i škola za kaluđere te da su pojedini monasi radili kao učitelji u obližnjim školama.¹⁴ Teža vremena za manastir stigla su nakon smrti episkopa Sofronija (1757. godine), kada je došlo do unutarnjih borbi među crkvenim poglavarima te do popuštanja stege u svim zajednicama.¹⁵ Unutarnjem neredu nisu pomogle ni međusobne svade monaha, kao ni navodne pronevjere manastirskog novca.¹⁶ Loše stanje i nesloga odrazili su se na sveukupno djelovanje manastira te su, nakon potresa 1817. godine, u oštećenom manastiru ostala samo trojica kaluđera.¹⁷ Iako se stanje tijekom 19. stoljeća popravilo, Prvi svjetski rat označio je kraj razvoja jer je manastir prenamijenjen u logor za pravoslavne svećenike.¹⁸ U međuratnom razdoblju obnavljaju se manastirske zgrade i crkva, međutim, tijekom Drugog svjetskog rata dolazi do velikih razaranja. Zbog straha od ratnih opasnosti kaluđeri su napustili manastir, iznoseći i sakrivajući dragocjenosti i umjetnička djela. Veliki broj vrijednih predmeta, arhivske dokumentacije i knjiga prikupila je stručna komisija predvođena Vladimirom Tkalčićem 1941. godine, čime su spasili veliki dio građe jer je manastir 1943. godine spaljen.¹⁹

6 GRUJIĆ, 1939, 8, 12; KAŠIĆ, 1971, 15, 142.

7 GRUJIĆ, 1939, 17–18; KAŠIĆ, 1971, 15, 146; STOŠIĆ, 2006, 3; KUČEKOVIĆ, 2007a, 20; KUČEKOVIĆ, 2007b, 102; RADUJKO, 2017, 191.

8 Zapovjednik hrvatske granice barun Herberstein, pri izvještaju o prelasku požeškog mitropolita Vasilija na austrijsku stranu (1595. god) navodi da je mitropolit Vasilije stolovao u Orahovici. KUČEKOVIĆ, 2007a, 19; KUČEKOVIĆ, 2007b, 102; KUČEKOVIĆ, 2015, 218; RADUJKO, 2017, 191.

9 Među zlatarima manastira spominju se zlatar Radoš, Avramije Hlapović, koji je radio u vrijeme igumana Zaharija, te Stefan Ivanović Sarajevac, za vrijeme igumana Mihaila, dok se među kaligrafima ističu kaluđeri Matej i Dimitrije. KRASIĆ, 1891, 19; KAŠIĆ, 1971, 27, 147; HORVAT, 1975, 106–108; KUČEKOVIĆ, 2007a, 23–24; KUČEKOVIĆ, 2015, 218.

10 KAŠIĆ, 1971, 148; KAŠIĆ, 1988, 252; KUČEKOVIĆ, 2007a, 27. Veliki broj pravoslavnih stanovnika (30 000 – 40 000 ljudi) došao je pod vodstvom Patrijarha Arsenija III. Crnojevića, koji je bio pristao uz austrijske snage kada su one osvojile južnu Srbiju. Međutim, kada se ratna sreća okrenula i austrijska vojska bila primorana da se vrati na lijevu obalu Dunava, Crnojević je s izbjeglicama 1690. godine prebjegao pod austrijsku zaštitu, a zahvaljujući njegovim nastojanjima, austrijski car Leopold I. 1695. godine priznao je autonomiju Srpske pravoslavne Crkve. VESELINOVIĆ, 1980, 304; ANDRIĆ, 2004, 80–81; KUDELIC, 2007, 375–378.

11 Tijekom prve polovice 18. stoljeća manastir je često vodio sporove oko zemlje sa susjednim plemićima Pejačevićima. Zbog toga je 1726. godine komisija Komorske oberdirekcije za Slavoniju i Srijem na licu

mjesta utvrdila međe posjeda Čitluk i Obradovci i izdala manastiru potvrdu o vlasništvu. Manastir je 1742. godine dobio prava na uživanje prihoda od sela Orahovice, Gornje i Donje Pištane, Kokočaka, Krajne, Čačinaca, Bara, Kutova, Gazija, Gornje Motičine, Vetova, Jakšića, Čakotića (*Csakaticsh*, danas dio Jakšića), Ciglenika, Porječja (moguće kraj Velimirovca), Tominovaca, Čosinaca i Hrnjevca. KRASIĆ, 1891, 13; KAŠIĆ, 1971, 156; KUČEKOVIĆ, 2007a, 32.

12 KRASIĆ, 1891, 16; KAŠIĆ, 1971, 161; KUČEKOVIĆ, 2007a, 33.

13 39 pravila Sofronija Jovanovića, koja su slijedila i šestorica njegovih nasljednika, uređivala su manastirski život pakračke eparhije sve do kasnog 19. stoljeća. BOGDANOVIĆ, 1931, 196–197; KUČEKOVIĆ, 2007a, 35, 56–57.

14 U arhivskim dokumentima se neposredno naslućuje postojanje škole u Orahovici: 1630. godine spominje se učitelj Misail, a u popisu iz 1758. spominju se monasi koji su školovanje stekli u Orahovici. Poznato je da su orahovački kaluđeri sudjelovali u radu škole otvorene u Obradovcima 1857. godine. KUČEKOVIĆ, 2007a, 64–65.

15 KUČEKOVIĆ, 2007a, 36.

16 Orahovački je iguman Prokopije Popović, zahvaljujući krivotvorenoj preporuci pokojnog episkopa Sofronija, 1758. godine proglašen pakračkim i osječkopoljskim episkopom. Međutim, mitropolit Pavle Nenadović ga je uhitio i razvlastio, te se Prokopije 1766. godine vratio u Orahovicu gdje je živio kao zatvorenik do smrti. Kasniji iguman Evlogije Jovanović (1760. – 1764.) najprije se sukobio s bratstvom zbog zlouporabe zajedničkoga novca, a kasnije su mu predbacivali što je napustio manastir u vrijeme zemljišnih sporova. KUČEKOVIĆ, 2007a, 37–38.

17 KUČEKOVIĆ, 2007a, 43.

18 KUČEKOVIĆ, 2007a, 48.

19 Spašena građa kasnije je činila fundus Muzeja Srba u Hrvatskoj, koji je bio najprije formiran u sklopu Muzeja za umjetnosti i obrt, a potom je prešao u Odjel Srba u Hrvatskoj pri Povijesnom muzeju Hrvatske. Arhivska građa pohranjena je u Povijesnom muzeju i u Hrvatskom državnom arhivu. Dio predmeta 1983. godine preseljen

2. Manastir Orahovica, snimak iz zraka (Arhiva HRZ-a, *Oaza projekt*, 2018.)
Orahovica Monastery, aerial view (HRZ Archive, *Oaza projekt*, 2018)

Neposredno nakon rata manastir je nekoliko godina bio prazan, a monasi se ponovno doseljavaju 50-ih godina 20. stoljeća.²⁰ Ovo razdoblje obilježila je polagana obnova manastirskog kompleksa i redovničkog života, no uz brojne sporove oko zemljišta i posjeda koji su bili nacionalizirani agrarnom reformom.²¹ Manastirski je kompleks prepoznat zbog svoje povijesne, umjetničke i arhitektonske vrijednosti te je 1955. godine registriran kao spomenik kulture, a tijekom 60-ih godina 20. stoljeća planirali su se radovi na obnovi konaka, no nisu realizirani.²² Nove aktivnosti na južnom konaku započele su neposredno prije Domovinskog rata, kada su sanirani stropovi iznad podruma, prizemlja i kata, na vanjskim obodnim zidovima izvedeni serklaži i zatege, a kasnije je i postavljen novi krov.²³

je u novoosnovani Muzej i biblioteku Pakračke eparhije. KAŠIĆ, 1971, 33, 169; KUČEKOVIĆ, 2007a, 50, 53; KUČEKOVIĆ, 2015, 224.

20 KUČEKOVIĆ, 2007a, 51.

21 MKM-UZKB-Manastir Orahovica, *Elaborat za izvođenje zaštitnih radova na Srpskom pravoslavnom manastiru Orahovica u 1966. godini*, 1966, 12. Radovi na obnovi manastirskih zgrada tekli su polako zbog ograničenih financijskih sredstava i malog broja redovnika. Dva se monaha u manastir vraćaju 1952. godine i započinju najprije obnovom zapadnog dijela sjevernog trakta, a do kraja desetljeća obnovljeno je cijelo sjeverno krilo, dok je zapadno i južno krilo još stajalo bez krova.

22 MKM-UZKB-Manastir Orahovica, *Elaborat*, 1966, 12.

23 MKM-UZKB-Manastir Orahovica, *Zahtjev za dodjelu interventnih sredstava*, 1990.; *Situacija br. 8*, 1991. god. Radove je izvodilo Građevinsko poduzeće „Novogradnja“ iz Našica.

Nakon smrti igumana Milutina Amidžića, manastir je ostao prazan²⁴ te su manastir i crkva bili samo u povremenoj upotrebi, a za njih su brinuli slavonski episkop Sava Jurić i medinački paroh Jovan Šaulić.²⁵ Godine 2016., doseljavanjem otaca Pavla i Anastasija, započelo je novo razdoblje monaškog djelovanja. Inicijativom nadležnog Konzervatorskog odjela u Požegi, manastirska je crkva ušla u redoviti program zaštite i očuvanja nepokretnih kulturnih dobara koji financira Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, dok je manastir vlastitim sredstvima financirao izradu projekta za obnovu konaka. Hrvatski restauratorski zavod 2018. godine angažiran je na izradi dokumentacije i konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima crkve, tijekom kojih je otkriven vrijedan i dobro sačuvan zidni oslik. No provedena istraživanja također su ukazala na loše statičko stanje gornjih zona crkve, prvenstveno tambura, zbog čega se pristupilo složenoj sanaciji njegove konstrukcije.

Građevinska geneza i analiza arhitekture manastirske crkve

Manastirska crkva sv. Nikole (Nikolaja) izgrađena je oko 1592. godine, moguće na temeljima starije građevine. Pravilno je orijentirana i stoji u sredini zaravnatog nasutog

24 Iguman Milutin Amidžić je živio do 1996. godine, a pokopan je na manastirskom groblju.

25 KUČEKOVIĆ, 2007a, 50–51, 53.

platoa, s tri strane okruženog manastirskim zgradama, a s istočne strane zidanom ogradom. Ulaz na plato je sa sjeverne strane kroz zidani ulaz, uz koji je visoki zvonik četvrtastog tlocrta. (sl. 2) Osnovni je tlocrtni oblik trolisno zaključeni latinski križ, a u sredini broda četiri stupa oktogonog presjeka pridržavaju pandantive iz kojih izrasta visoki tambur rastvoren s osam prozora. Tambur je izvana poligonalan, iznutra okrugao, a u vrhu je zaključen ravnim stropom. Crkva je prvotno bila i kraća i niža, a sastojala se od jedne (unutrašnje) priprate, naosa i oltarnog prostora, odvojenog ikonostasom. Naknadno je uz zapadno pročelje dograđen volumen današnje vanjske priprate.

Pročelja crkve neožbukana su te je vidljiva gradnja izvedena u kombinaciji kamene i opečne građe, slagane u horizontalne redove kako bi se ostvario dekorativni uzorak karakterističan za arhitekturu moravskog stila. Na pročeljima je, otprilike u razini dvije trećine visine, vidljiv kontinuirani, kasetirani, horizontalni vijenac od opeke, iznad kojeg se nastavlja nepravilno slagana, pretežito kamena (sedrena) građa. Promjena u građi vjerojatno ukazuje na intervencije iz prve velike obnove provedene 1650. godine kada su prezidane gornje zone zidova, formirani svodovi i izgrađen postojeći tambur.²⁶

Crkva i manastir bili su oštećeni tijekom povlačenja Osmanlija 80-ih godina 17. stoljeća. Manastir je opljačkan i spaljen, a crkva je ostala bez inventara, nakon čega je uslijedila obnova koja je zasigurno dovršena do postavljanja novog ikonostasa 1697. godine.²⁷ Prije 1715./1716. godine uz je zapadno pročelje dograđen dvoetažni volumen nove priprate.²⁸ Dogradnja se sastojala od zidanog ulaznog prizemlja i kata gdje je bila drvena, ožbukana kapela posvećena sv. Stjepanu Prvomučniku, a nad njom je bio zvonik s dva zvona. Izvorni izgled dogradnje vidljiv je na ikoni koju je za orahovačku parohijsku crkvu izradio Jovan Četirević Grabovan 1775. godine.²⁹ Na prikazu su vidljiva dva bočna tornja u kojima su bila smještena kružna stubišta za kapelu, koja su srušena 1938. godine.³⁰

Manastirski kompleks tijekom 18. stoljeća periodično je popravljan – zvonik u sjeveroistočnom uglu dovršen je 1735. godine, crkveni krov je nanovo pokrivan hrastovim

3. Crkva sv. Nikole, dio južnog pročelja uz pokrajnji ulaz, snimio Gjuro Szabo, 1912. godine (Fototeka Ministarstva kulture i medija, inv. br.: 5856; neg.: V-409)

Church of St Nicholas, part of the southern façade next to the side entrance, Gjuro Szabo, 1912 (Ministry of Culture and Media Photo Archive, inventory no.: 5856; neg: V-409)

daščicama, a na kupolu je postavljen novi lim.³¹ U drugoj polovini 18. stoljeća, gradnjom južnog krila 1777. godine, podižu se nove monaške ćelije.³² Crkva je bila popravljana 1802. godine, no ne može se točnije odrediti što je obnova obuhvatila.³³ Međutim, nekoliko godina poslije, zbog dva potresa (1804. i 1817. godine), koji su kao posljedicu imali pucanje svodova i naginjanje tambura, došlo je do velikih oštećenja na konstrukciji. Sanacija konstrukcije, vjerojatno kao hitna intervencija, tada je obuhvatila izgradnju šest masivnih kontrafora.³⁴ Istom je obnovom uređeno južno pročelje starije, unutrašnje priprate, oblikovanjem vrata s dekorativnim opečnim portalom i kamenim okvirom sa zaglavnim kamenom na kojem je uklesana 1818. godina. Pred vratima je bio formiran zidani trijem, naknadno porušen. (sl. 3)

Veća obnova crkve uslijedila je 30-ih godina 19. stoljeća, kada se popravljaju drveni toranj nad vanjskom pripratom i oštećeni lim kupole na koji se s istočne strane postavlja u metalu oblikovana 1838. godina. U unutrašnjosti se oštećenja popravljaju novim žbukanim slojem, a svi zidovi i svodovi pokrivaju se slojem bijelog naliča na kojem se

26 Obnova je datirana u godinu 1650. natpisom na južnoj strani tambura. GRUJIĆ, 1939, 19; KAŠIĆ, 1971, 147, 169; KUČEKOVIĆ, 2007a, 26; KUČEKOVIĆ, 2015, 221.

27 KUČEKOVIĆ, 2007a, 27.

28 Poznato je da je kapelu nad pripratom posvetio slavonski episkop Gavriilo Popović čiji je kratki mandat bio tijekom 1715–1716. godine. A. Kučeković navodi da je kapela 1777. godine opisana kao „drvena spratna konstrukcija obložena zemljom i podignuta na solidnoj konstrukciji“ te da orahovačka kapela predstavlja prvi primjer kasnije raširenog tipa zvonička kapele nad pripratom. KAŠIĆ, 1971, 170; STOŠIĆ, 2006., 56; KUČEKOVIĆ, 2007a, 37, 109, 111, bilj. 482.

29 Donator kapele bio je orahovački vlastelin Dimitrije Mihajlović, koji je tu pokopan 1758. godine. KUČEKOVIĆ, 2007a, 110; KUČEKOVIĆ, 2015, 221.

30 KAŠIĆ, 1971, 171.

31 KUČEKOVIĆ, 2007a, 37.

32 KRASIĆ, 1885, 10; KUČEKOVIĆ, 2007a, 39.

33 KAŠIĆ, 1971, 166; KUČEKOVIĆ, 2007a, 114.

34 GRUJIĆ, 1939, 21; KAŠIĆ, 1971, 166, 171.

4. Pogled na crkvu sv. Nikole s jugozapada (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2018.)
View of the church of St Nicholas from the southwest (HRZ Archive, J. Kliska, 2018)

izvode šablonski dekorativni uzorci uz lukove i slikana mramorizacija.³⁵ Među veće zahvate spada izgradnja nove vanjske priprate koju je proveo iguman Maksim Kudumilo 1895. godine.³⁶

Najveća obnova u 20. stoljeću provedena je u međuratnom razdoblju, pod vodstvom Radoslava Grujića.³⁷ Tada su temelji izolirani od vode i konsolidirani, a izvedeno ojačanje zidova omogućilo je uklanjanje masivnih kontrafora, s time da je ipak zadržan jedan uz južnu apsidu. Popravljen je limeni pokrov kupole i na njegovu zapadnu stranu je postavljena nova metalna oznaka 1938. godine. S pročelja je u potpunosti uklonjena dotrajala žbuka, čime je otkrivena tehnika gradnje u dvije vrste građe, koja je vidljiva i danas. U ovoj obnovi jako je preoblikovana zapadna

35 KUČEKOVIĆ, 2007a, 43–44.

36 Planirani otvori vrata i prozora na vanjskoj priprati opisani su kao „gotski“, što se vjerojatno odnosi na šiljasto zaključene lukove. Moguće je, dakle, da je obnova planirana u historicističkom, neogotičkom stilu, što bi stilski odgovaralo razdoblju kraja 19. stoljeća, no zbog naknadnih intervencija to nije moguće sa sigurnošću tvrditi. KUČEKOVIĆ, 2007a, 115–116.

37 KAŠIĆ, 1971, 168; KUČEKOVIĆ, 2007a, 116.

priprata – uklonjeni su bočni tornjići, s pročelja je uklonjena žbuka, a unutrašnjost je u potpunosti oslikana.³⁸

Od ove obnove na crkvi su provedeni samo manji zahvati popravaka te je u većoj mjeri zadržan izgled iz prve polovice 20. stoljeća. U Drugom svjetskom i Domovinskom ratu crkva, srećom, nije pretrpjela jačih oštećenja, osim što je u Drugom svjetskom ratu djelomično uništen ikonostas, a nakon recentne obnove monaškog života, započela je nova faza njezine obnove. Recentnijim radovima manastirski je kompleks konačno postao tema povijesnih i konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, na temelju čega je valoriziran i prepoznat kao jedan od najznačajnijih spomenika pravoslavne monaške arhitekture na tlu Hrvatske.³⁹

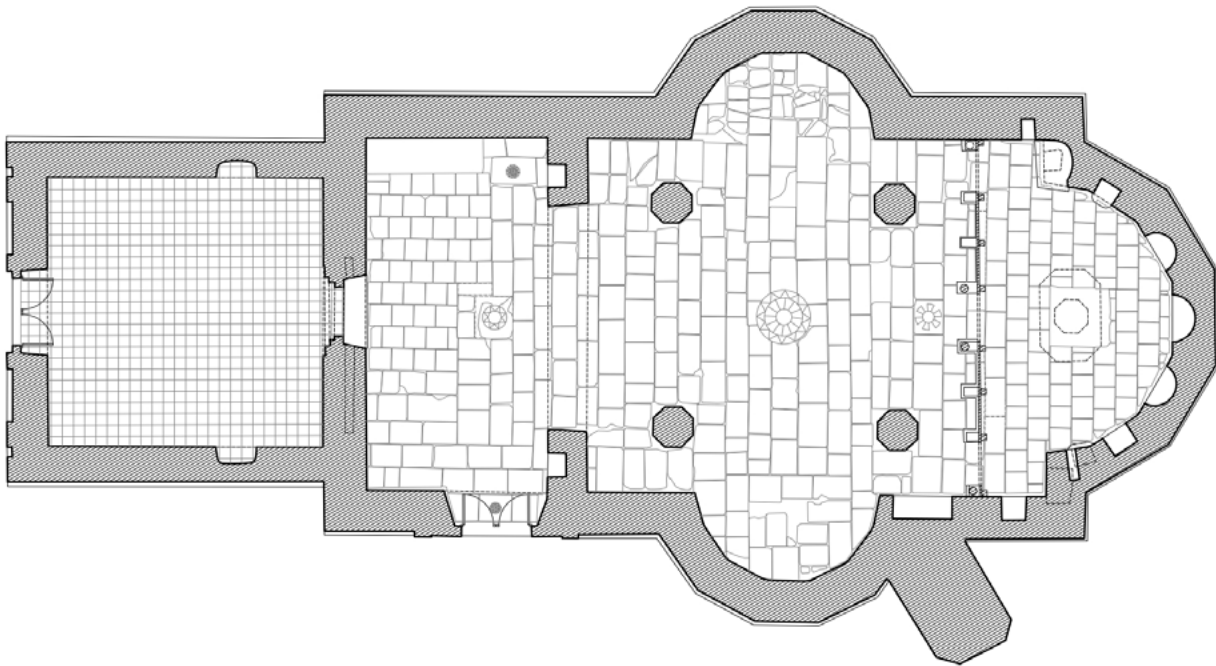
Iako građena na samom kraju 16. stoljeća, orahovačka crkva slijedi stilske predloške moravskog stila, koji se veže uz posljednje razdoblje srpske narodne države u drugoj polovici 14. i prvoj polovici 15. stoljeća.⁴⁰ Odabir moravskog stila pokazuje težnju za povezivanjem s tradicionalnim, narodnim oblicima, potvrđujući novoosnovana vjerska središta Pečke patrijaršije kao nasljednike slavne prošlosti.⁴¹ Raniji stilski pravci, raški i srpsko-bizantski stil, razvijali su se pod jakim utjecajem tada dominantnog zapadnog stila – romanike. Moravski stil ima puno jači priljev istočnih utjecaja, „zahvaljujući“ izbjeglim monasima iz zemalja istočnog Balkana, prvenstveno iz južnih dijelova Srbije, sa Svete Gore, iz Bugarske, Makedonije i Albanije. Razvio se u autentični srpski stil, koji se može prepoznati u arhitekturi, ali i u ostalim vidovima

38 Oslik vanjske priprate izveo je ruski slikar Stefan Ljišuk, a njegove su slike i u dvjema nišama na zapadnom pročelju. Isti slikar je oslikao i manastirsku blagovaonu, no te su slike uništene u Drugom svjetskom ratu. KUČEKOVIĆ, 2007a, 136; KUČEKOVIĆ, 2015, 222.

39 Najraniji objavljeni rad o umjetničkim i obrtničkim predmetima manastira Orahovica je članak V. Krasića iz 1885. godine, dok je najstariju, ali idealiziranu, arhitektonsku snimku izradio šopronski arhitekt Ferenc Storn između 1863. i 1868. godine (objavljeno u Melinda Kiss, Bernardetta Grászli, *Hrvatske veze Ferenc Stornoa st., slikara, arhitekta i restauratora*, Sopron, 2010, 86–87). Prikaz unutrašnjosti crkve objavljen je i 1902. godine u 7. svesku knjige *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* (dostupno na: <https://austria-forum.org/web-books/kpwde24de1902onb/000003>), dok je puno točniji nacrt tlocrta crkve izradio M. Pilar 1914. godine (NSK, sign. GZAH 3621 pil 37). Najznačajniji rad o manastiru i crkvi u razdoblju između dva svjetska rata predstavlja rad R. Grujića, koji radi arheološka istraživanja i opisuje, danas izgubljeni, zidni oslik u priprati, dok najobuhvatniji prikaz i analiza manastirskog kompleksa, te umjetničke i obrtničke proizvodnje predstavlja magistarski rad Aleksandre Kučeković nastao temeljem izučavanja brojne sačuvane, ali razasute arhivske građe te relevantne arhitekture o manastiru Orahovica, koji je SKD Prosvjeta 2007. godine izdala kao monografiju. Među novije radove spada analiza M. Radujka o odnosu crkvenog namještaja i zidnog oslika. KRASIĆ, 1885; GRUJIĆ, 1939, 7–62; KUČEKOVIĆ, 2007a, RADUJKO, 2017, 189–212.

40 Kao dva događaja koji bi mogli odrediti povijesni okvir su bitka na Marici 1371. i pad Smedereva 1459. godine. RADOJČIĆ, 1982, 137; ČIRKOVIĆ, 1972, 109.

41 PETKOVIĆ, 1965, 82; KAŠIĆ, 1971, 169.

5. Crkva sv. Nikole, tlocrt (nacrt: *Skimi 64*, 2019.)
Church of St Nicholas (layout: *Skimi 64*, 2019)

umjetničke produkcije, poput zlatarstva, slikarstva ikona, fresaka i minijatura.⁴²

Orahovačka crkva koristi karakteristike moravskog stila, no u ovom kasnom primjeru oblici su mnogo skromniji, a izvedba jednostavnija. (sl. 4) Na vanjštini je vidljiva karakteristična tehnika gradnje opekom i kamenom, no u usporedbi s vrhunskim primjerima moravskog stila, poput primjerice crkve manastira Kalenić, u Oraštvu je gradnja nepravilnija i neurednija. Skromnija je i raščlamba ploha pročelja stepenastim uvlačenjem okvira prozorskih otvora i portala, kao i izvedba dekorativnih klesanih elemenata poput rozeta, istaknutih horizontalnih vijenaca i slijepih arkada. Stariji uzori dosljednije su korišteni u tlocrtnoj organizaciji, gdje su očiti u križnom tlocrtu s trolisnim zaključkom (sl. 5), prvenstveno u usporedbi s crkvom manastira Hilandar na Svetoj Gori iz prve polovice 14. stoljeća.⁴³ Bliži i neposredniji uzor mogle bi biti pojedine crkve fruškogorskih manastira, primjerice crkva sv. Nikole u Novom Hopovu, podignuta oko 1576. godine, ili pak crkve u bosanskim manastirima, koji se uvelike grade nakon obnove Pečke patrijaršije, poput Papraće i Moštanice.⁴⁴ Iako ni fruškogorske ni bosanske manastire nije moguće sve smjestiti u jedinstvenu stilsku kategoriju, zajednička im je tendencija oslanjanja na srednjovjekovne pravce – raški i moravski stil, s više ili manje islamskih utjecaja koji su u detaljima

šiljastih i sedlastih lukova primjetljivi i u Oraštvu. S obzirom na to da još nije poznato porijeklo prvih orahovačkih monaha, nije isključeno da su doselili iz obližnjih krajeva, prenoseći poznate modele i tipove.

Zidni oslik

Pravoslavni hramovi nisu se u pravilu smatrali dovršenima dok nisu bili oslikani živopisom, odnosno zidnim oslikom, čija je namjena bila istovremeno dekorativna i didaktička, ali su prikazane scene i likovi, prije svega, imali obrednu namjenu i simboličku vrijednost ikone. Zidni oslik bio je nerazdruživo vezan uz arhitekturu u kojoj je izveden, ali i za liturgijsko značenje pojedinih dijelova crkve. Položaj pojedine scene ili lika bio je određen topografskom simbolikom hrama, odnosno bio je vezan uz odvijanje određenog dijela liturgije u neposrednoj blizini. Za razliku od zapadnoeuropskog slikarstva, koje tijekom srednjeg vijeka razvija tehnički, perspektivni prikaz, istočni umjetnici pojedini prikaz ne vide kao ograničen rubnom bordurom, nego je on u korelaciji s cijelim crkvenim prostorom, pa tako i drugim prikazima unutar crkve. Lik Krista Pantokratora u kupoli crkve, primjerice, korespondira s likom Bogorodice u polukaloti iznad oltarnog prostora, stvarajući prostorni Deisis.⁴⁵

Pravoslavni je hram predstavljao model zemaljskog i nebeskog prostora te se prikazani ikonografski program sagledavao kroz cijeli unutrašnji prostor hrama. Često su zidni oslici sadržavali i ideološke poruke kroz prikaze

42 RADOJČIĆ, 1982, 154–156.

43 RADOJČIĆ, 1982, 138.

44 KUČEKOVIĆ, 2007a, 102; KUČEKOVIĆ, 2007b, 103; KUČEKOVIĆ, 2015, 220.

45 JOVANOVIĆ, 2009, 266.

6. Crkva sv. Nikole, unutrašnjost, pogled prema svetištu (arhiva HRZ-a, snimka: N. Vasić, 2018.)
Church of St Nicholas, interior, view towards the sanctuary (HRZ Archive, N. Vasić, 2018)

naručitelja/ktitora ili određenih političko-religijskih programskih prikaza. Raspored i položaj prikaza i ikonografskih tema u pravoslavnom hramu istovremeno je i vrlo određen i podložan promjenama, ovisno o namjeni samog hrama i željama naručioca ili ktitora.⁴⁶

U ulaznom prostoru, priprati, prikazivale su se stojeće figure svetih pustinjaka, monaha i drugih svetaca.⁴⁷ Ako se tu odvijao obred krštenja, nalazile bi se scene Kristovog krštenja i lik Ivana Krstitelja (Jovan Preteča), a često bi sadržavale i prikaz Posljednjeg suda i Raspeća. U zadužbinama Nemanjića na Metohiji, u priprati je bila prikazana i Loza Nemanjića, sačuvana i u crkvama u Pečkoj patrijaršiji i Visokim Dečanima. U prostoru lađe/naosa, prikazi su bili smješteni u horizontalne zone. U najnižoj zoni zida u pravilu bi bila slikana draperija ili drugi dekorativni uzorak, a iznad nje prikazivane su stojeće figure svetih ratnika, izlječitelja, monaha i pustinjaka, odnosno prvih

posrednika između vjernika i Boga. U sljedećoj su zoni iznad, u kružnim medaljonima, prikazivani dopojasni likovi svetaca, a iznad njih, u registrima, bili bi prikazi iz Kristova života i muke, nadvišeni ciklusom Velikih praznika. Na pandantivima kupole prikazivana su četvorica evanđelista koji simbolički pridržavaju nebesku sferu prikazanu u prostoru tamburu i kupole. U kaloti kupole smješten je Krist Pantokrator, a ispod njega niz anđela, dok ostale površine tambura ispunjavaju likovi starozavjetnih proroka. U oltarnom prostoru, u kojem se događa najznačajniji događaj pretvorbe, teme i prikazi vezani su uz utjelovljenje Krista, pa se tu često nalazi i scena Rođenja Kristovog. Na zidovima su prikazivani i crkveni dostojanstvenici, odnosno povorke arhijereja i crkvenih otaca, često u kompoziciji Klanjanja Jaganjcu (Poklonjenje Agnecu). Iznad se prikazuje Euharistija ili Pričešće apostola, dok je u konhi oltarne apside često slikana Bogorodica Oranta, a na svodu Uskrsnuće. U prostoru đakonikona bili su prikazi đakona i svetaca, a u proskomidiji Trpeći Krist.

Navedeni raspored scena je možda najučestaliji, no nikako nije strogo definiran jer svaka je vjerska zajednica ili naručitelj (monaška/parohijalna/privatna) imala mogućnost vlastita odabira prikazanih likova i scena, pa svaki sačuvani ciklus treba čitati u odnosu na širi povijesni i vjerski kontekst. Ikonografski program zidnih oslika je „svojevrsno ogledalo istorijskih prilika, ličnosti i događaja, duhovnog i političkog života jedne crkvene oblasti.“⁴⁸

Zidni oslik manastirske crkve u Orahovici izveden je vjerojatno neposredno nakon izgradnje crkve, odnosno 1594. godine.⁴⁹ Stradanjem manastira oko 1650. godine, a vjerojatno i tijekom turskih povlačenja krajem istog stoljeća, gornje su zone oslika (svodovi i tambur) bile uništene ili teško oštećene, nakon čega su nanovo izvedene ili popravljene. Oslik je po svoj prilici bio vidljiv do prve polovine 19. stoljeća, kada je crkva, u vrijeme igumana Aleksandra Ličinića, obnovljena, a iznutra je 1833. – 1835. godine nanovo ožbukana i oličena.⁵⁰ Tada su prekrivene sve oslikane površine, izuzev osmerokutnih stupova u sredini naosa, a na zidovima i svodovima izveden je novi oslik sa stiliziranom mramorizacijom i šablonskim, dekorativnim bordurama. (sl. 6) Dolaskom povjesničara Radoslava Grujića 30-ih godina 20. stoljeća, uočeno je da su pod recentnim slojevima sačuvani dijelovi starijeg oslika,⁵¹ a konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima 2018. godine potvrđeno je da su ispod zatečenog površinskog sloja sačuvane značajnije površine povijesnog zidnog

46 PETKOVIĆ, 1965, 66, 69, 80; JOVANOVIĆ, 2009, 262.

47 Više o uobičajenom ikonografskom rasporedu zidnog oslika u pravoslavnim hramovima vidi u: PETKOVIĆ, 1965, 65–113; JOVANOVIĆ, 2009, 259–277.

48 JOVANOVIĆ, 2009, 265.

49 KUČEKOVIĆ, 2015, 218.

50 GRUJIĆ, 1939, 25; KAŠIĆ, 1971, 166, 172; KUČEKOVIĆ, 2007a, 119.

51 HORVAT, 1975, 103; KUČEKOVIĆ, 2007a, 119.

oslika.⁵² Provedenim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima nisu se dalje proširivali vidljivi prikazi, nego su se pokušale utvrditi granice sačuvanog oslika. Uočeno je da je oslik na zidovima naosa i svetišta sačuvan u dosta velikoj površini, međutim da su polukupole bočnih apsida u nekom trenutku bile urušene i nanovo izgrađene, ali bez oslika, dok je svod tambura nakon urušavanja nanovo oslikan sa zatečenim zrakastim oslikom. Oko niša i otvora bile su izvedene dekorativne bordure, a istraživanjima je utvrđeno i da žbuka s oslikom ide ispod postojeće razine poda crkve. U unutrašnjoj priprati utvrđen je samo trag povijesnog oslika, koji se nazire ispod zidane istočne stranice niše otvora. Oslik je djelomično uništen i naknadnim proširivanjem lučnog otvora između unutrašnje priprate i naosa, te proširivanjem prozora u apsidama.

U dograđenoj vanjskoj priprati oslik je recentniji, a izveo ga je, pri obnovi kompleksa 1938. godine, ruski slikar Stefan Ljšuk.⁵³ Na donjoj je polovici zidova priprate slikana stilizirana obloga od mramornih ploča, dok su u gornjim zonama slikane figure i scene okružene vegetabilnim prepletima i dekorativnim bordurama. Na uzdužnim zidovima prikazi su omeđeni prozorskim otvorima – na južnom se zidu nalazi prikaz cara Uroša i scena Povratak sina razmetnoga (Povratak bludnog sina), dok su na nasuprotnom sjevernom zidu lik sv. Stefana Štiljanovića⁵⁴ i scena Krist i Samarijanka (Hristos i Samarijanka). Na zapadnom zidu, poviše glavnog ulaza, prikaz je Kristova Preobraženja,⁵⁵ dok je na istočnoj strani scena *Kosovke djevojke* iz narodne pjesme o bitci na Kosovu polju.⁵⁶

Jedine fotografije oslika iz unutrašnje priprate, koji je prikazivao utemeljitelja vladarske loze Nemanjića sv. Simeona Nemanju, njegovu suprugu monahinju Anastaziju te sinove – prvog kralja Stefana Prvovenčanog i prvog arhiepiskopa sv. Savu, iz razdoblja su između dva rata. Taj je oslik, nažalost, kasnije izgubljen i danas od njega nema nikakvih tragova, no Radoslav Grujić upozorava na važnost postavljanja ovih prikaza na mjesto na kojem se obično prikazuju ktitori manastira.⁵⁷

Jedini su netaknuti dijelovi izvornog oslika na četiri osmerokutna stupa o koje se oslanja kupola. Stupovi u zoni podnožja imaju dekorativne oslike – na zapadnim

7. Zidni oslik s prikazom Stefana Nemanjića na sjeveroistočnom stupu (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2018.)
Wall painting with the image of Stefan Nemanjić on the northeast pillar (HRZ Archive, J. Kliska, 2018)

stupovima je slikana draperija, dok je na istočnom paru geometrijski uzorak (cik-cak). Gornje plohe stupova podijeljene su u po dva registra, ispunjena vegetabilnim prepletima u koje su upleteni likovi proroka, svetaca i povijesnih vladara. Istočni par stupova ikonografski je najzanimljiviji jer lijevi (sjeverni) sadržava genealoški prikaz vladarske loze Nemanjića i njihovih nasljednika Lazarevića, nadopunjen likovima prvih dvanaest arhiepiskopa Srpske pravoslavne Crkve. (sl. 7) Na nasuprotnom, desnom (južnom) stupu, kao pandan prikazu loze Nemanjića, prikazan je motiv Jišajevog stabla, odnosno Kristove genealogije.⁵⁸ Prikazivanje loze Nemanjića na ovom istaknutom mjestu neposredno uz ikonostas, kao i izravna usporedba s Kristovim precima, ukazuje na uzdignuti status legendarne vladarske loze u razdoblju obnove Pečke patrijaršije.⁵⁹

52 RATANČIĆ, 2019.

53 KAŠIĆ, 1971, 170, 178; KUČEKOVIĆ, 2007, 136; KUČEKOVIĆ, 2015, 222.

54 Sv. Stefan Štiljanović bio je kastelan Novigrada te namjesnik i upravnik svih gradova Vladislava More, najbogatijeg vlastelina u Slavoniji, koji je bio i vlasnik Orahovice u prvoj polovici 16. stoljeća, a značajan je kao jedan od posljednjih branitelja slavonske Podravine. GRUJIĆ, 1939, 7–8; KUČEKOVIĆ, 2007a, 136.

55 Prikaz prema Rafaelovom Preobraženju (tempera na dasci, dim. 410 x 279 cm, 1518. – 1520.), danas u Vatikanskoj pinakoteci.

56 Ljšukov prikaz kopija je slike Uroša Predića, naslikane 1919. godine, danas u Muzeju grada Beograda. KUČEKOVIĆ, 2007a, 85.

57 GRUJIĆ, 1939, 26; KAŠIĆ, 1971, 172; KUČEKOVIĆ, 2007b, 110.

58 Srednjovjekovni prikazi motiva Loze Nemanjića su sačuvani u crkvama u Gračanici (1321.), Peći (oko 1335.), Dečanima (oko 1350.) i Mateiču (oko 1360.). O usporednim prikazima loze Nemanjića i Jišajeva stabla vidi: ĐURIĆ, 1978, 53–55.

59 GRUJIĆ, 1939, 27; PETKOVIĆ, 1965, 82; KAŠIĆ, 1971, 174, 176; ĐURIĆ, 1978, 54; KUČEKOVIĆ, 2007a, 127; KUČEKOVIĆ, 2007b,

8. Otkriveni dio zidnog oslika na tamburu s prikazom anđela (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2018.)
Wall paintings discovered on the drum with an image of an angel (HRZ Archive, J. Kliska, 2018)

Ako se prikazi na istočnom paru stupova promatraju i u odnosu na one na zapadnim, ostvaruju se prostorne kompozicije koje otkrivaju složeniji ikonografski program. Tako prikaz Krista na jugozapadnom stupu korespondira s likovima Bogorodice i sv. Ivana Krstitelja, vidljivima na jugoistočnom, stvarajući prostorni Deisis, koji se uobičajeno prikazivao u predoltarnom prostoru.⁶⁰ Ovaj prizor nadopunjuju likovi jedanaestorice apostola i Pavla (Apostolski deisis), koji se nalaze na jugoistočnom, sjeveroistočnom i jugozapadnom stupu, te četvorice učenika iz proširenog Isusovog kruga, među kojima se ističu Pavlovi učenici Tit i Andronik, koji se smatraju donosiocima kršćanstva u Panoniju i Dalmaciju. Njihovi prikazi uz mjesto gdje se nalazio episkopski tron, mogli bi se čitati kao izravna veza između Isusovih učenika i suvremene svećeničke službe.⁶¹

104–107; JOVANOVIĆ, 2009, 263; RADUJKO, 2017, 203.

60 RADUJKO, 2017, 193.

61 Cijeli je program nadopunjen likovima južnobalkanskih monaha i pustinjaka, a više o analizi ikonografskog programa na stupovima,

9. Otkriveni dio zidnog oslika na tamburu s prikazima anđela (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2021.)
Wall paintings discovered on the drum with images of angels (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

Osluk na zidovima naosa i oltarnog prostora ranije bio je djelomično i nestručno otvaran, stoga tragovi mehaničkih oštećenja otežavaju današnje čitanje prikazanih likova i scena. U donjoj zoni zidova recentno je bio nanesen sloj cementne žbuke koja je pospješila uzdizanje kapilarne vlage i isoljavanje zidova, a time i razaranje slikanog sloja. Uklanjanjem cementne žbuke utvrđeni su tragovi nekada oslikanog podnožja. U zoni prozorskih otvora bočnih apsida naosa (pjevnica), oslik je podijeljen u dva slikana pojasa. U donjem je slikani niz arkada sa stojećim figurama smještenima ispod lukova, dok su u gornjem pojasu nizani okrugli medaljoni s dopojasno prikazanim likovima. U uobičajenoj ikonografiji, u ovim su zonama najčešće prikazivani sveti ratnici i izlječitelji, pustinjaci i drugi sveci koji djeluju kao posrednici između čovjeka i Boga, no zbog lošeg stanja oslika trenutno nije moguće identificirati sve likove.⁶²

Uz spomenute figure, među ostalim sačuvanim prikazima, moguće je prepoznati scenu Kristova ozdravljenja bolesnoga u zapadnom dijelu južne pjevnice,⁶³ dok su u sjeverozapadnom kutu naosa prikaz sv. Jovana Lestvičnika, na sjevernom, te likovi cara Konstantina i carice Jelene na zapadnom zidu.⁶⁴ U oltarnom prostoru vidljiva su samo tri prikaza. Na sjevernoj su strani dvije susjedne scene. Na sjevernom je zidu prikaz Vizija sv. Petra Aleksandrijskog,

vidi u: RADUJKO, 2017, 189–212.

62 PETKOVIĆ, 1965, 191–192; KAŠIĆ, 1971, 174. A Kučeković identificirala je u sjevernoj pjevnicu: sv. Nikitu, Vikentija, Eugenija, Trifuna i Merkurija; a u južnoj sv. Nestora, Prokopija, Ivana Krstitelja, Dimitrija, Teodora Tirona i Teodora Stratilata. KUČEKOVIĆ, 2007a, 120–121.

63 KAŠIĆ, 1971, 174.

64 KAŠIĆ, 1971, 174; KUČEKOVIĆ, 2007a, 121.

uz koji je, na zidu iznad niše proskomidije, lik sv. Stjepana (arhiđakona Stefana).⁶⁵ Na nasuprotnoj, južnoj strani svetišta, iznad niše đakonikona, djelomično je vidljiv stojeći lik nepoznatog sveca.

Lik sv. Ivana s orlom na jugoistočnom pandantivu kupole ukazuje na to da su evanđelisti prikazani na četiri oslonca tambura, koji je u cijelosti bio oslikan. Istraživanjima su otvorene samo manje zone oslika, ali se može pretpostaviti da je prikazivao niz starozavjetnih proroka, povorku arhijereja i niz anđela u vrhu. (sl. 8, 9) Može se samo pretpostaviti da je u zaključku kupole izvorno bio lik Krista Pantokratora, no postojeći je strop noviji i na njemu je oslikan medaljon okružen zrakama s oštećenim središnjim prikazom Duha Svetog u liku golubice Duha Svetoga u liku golubice. Čišćenje zidnog oslika i natpisa koji teče dnom tambura, zasigurno će pružiti više podataka o ikonografskom programu.

Budući restauratorski zahvati kojima će se ukloniti kasniji ličeni i slikani slojevi omogućit će detaljnije i točnije identificiranje pojedinih prikaza i likova, kao i definiranje pojedinih faza oslika. Također, bit će moguće proučiti stilske i umjetničke karakteristike koje bi mogle ukazivati na porijeklo majstora i/ili radionica koji su izradili oslike.⁶⁶ No, restauratorski zahvati na zidnom osliku uslijedit će tek nakon građevinske i konstruktivne sanacije crkve.

Konzervatorsko-restauratorska problematika pristupa obnovi

Povijesno-umjetničkim, arhivskim i restauratorskim istraživanjima Hrvatskog restauratorskog zavoda 2018. godine započeli su radovi na obnovi manastirske crkve sv. Nikole. Tijekom prve godine odrađeni su pripremni radovi izrade arhitektonskog snimka te detaljne fotodokumentacije postojećeg stanja crkve, a restauratorskim sondama utvrđeno je da ispod zatečenog površinskog naliča postoji dobro sačuvani, stariji, slikani sloj s figuralnim prikazima. Oslík je sačuvan u svim dijelovima crkve, osim u unutrašnjoj priprati, koja je recentnije bila ožbukana cementnom žbukom. Otvorenim restauratorskim sondama nastojalo se dokazati postojanje starijeg slikanog sloja, no nisu se otvarale njegove veće površine jer je nužno, prije restau-

10. Isprani dio površinskog ličenog sloja s otkrivenim starijim slojem oslika ispod prozora tambura (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2018.)

Washed-out part of the surface painted layer with an older painted layer under the window of the drum (HRZ Archive, J. Kliska, 2018)

racije i prezentacije vrijednog povijesnog oslika, izvesti konstruktivnu i građevinsku sanaciju crkve.

Istraživanjima je utvrđeno nekoliko uzroka propadanja žbuknog i slikanoga sloja. Prije svega riječ je o debelom sloju cementne žbuke koji je bio nanesen u dnu zidova na visini do oko 1 – 1,5 m. Cementna je žbuka zbog svog sastava, navlačila vlagu iz temeljnih zidova i potaknula uzdizanje kapilarne vlage u zidovima, a na spoju novije cementne i starije vapnene žbuke mjestimično je došlo do kristalizacije soli na površini. Nadalje, utvrđeno je da su prozori tambura neadekvatni jer se na njima vlaga iz prostora kondenzira i potom slijeva niz zid ispod prozora, ispirući slikane slojeve. Zone oslika ispod prozorskih otvora stoga su dosta oštećene, a povijesni slikani sloj mjestimice je u potpunosti nestao. (sl. 10) Potresi, koje je crkva pretrpjela kroz stoljeća, uzrokovali su u unutrašnjosti snažne pukotine, koje mjestimice sežu i do dubine od oko 10 cm u građu. Recentnije, te su pukotine zapunjivane debelim slojem cementne žbuke, koja je nanošena nestručno, mjestimično i preko slikanog sloja. Tijekom prvih godina radova uklonjeni su pojedini uzroci propadanja oslika – otučena je cementna žbuka sa zidova i djelomično iz pukotina, a prozori tambura su zamijenjeni.

65 KAŠIĆ, 1971, 174.

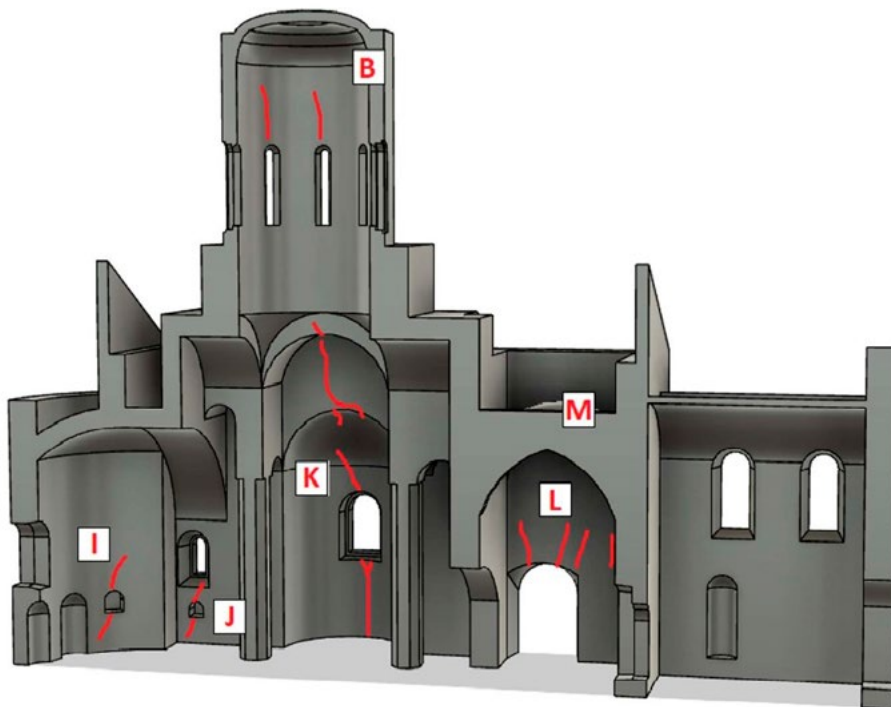
66 S obzirom na slabu sačuvanost i loše stanje oslika, još nije moguće detaljnije odrediti porijeklo umjetnika. Prema ranijim istraživačima, postoje određene sličnosti s djelima minijaturnog slikarstva koja je krajem 16. stoljeća izveo pop Jovan iz Kratova, zbog čega se smatralo da su majstori u Orahovici mogli doći iz područja oko Kratova i Kumanova, danas u sjevernoj Makedoniji. KAŠIĆ, 1971, 176; KUČEKOVIĆ, 2007a, 135. S druge strane, uočene su i sličnosti s nekim rumunjskim crkvama, što bi, zajedno s korištenjem vlaškog pisma, možda orahovačke majstore smjestilo u prostor Vlaške. RADUJKO, 2017, 206.

11. Stanje kamenog okvira prozora tambura prije sanacije (snimka: Z. Vukosavljević, 2021.)
Condition of the stone frame of a drum window before renovation (Z. Vukosavljević, 2021)

12. Stanje kamenog okvira prozora tambura nakon sanacije (snimka: Z. Vukosavljević, 2021.)
Condition of the stone frame of the drum window after renovation (Z. Vukosavljević, 2021)

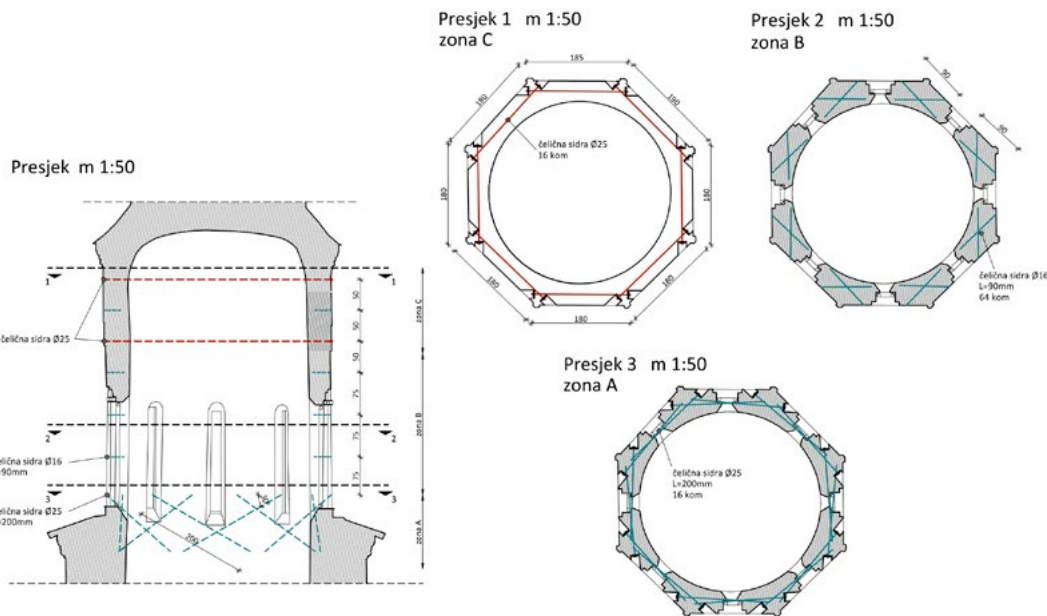

13. Grafički prilog 3D modela crkve s naznačenim pukotinama crvene boje (izradio: Intrados projekt d.o.o., 2020.)
Drawing of a 3D model of the church with cracks in red (Intrados projekt d.o.o., 2020)

Pri izmjeni metalnog okvira i prozorskog ostakljenja, sanirani su stepenasto uvučeni kameni okviri na tamburu, pri čemu su otkriveni urezani dekorativni motivi, poput rozeta, i tragovi tamnocrvenog obojenja na kamenoj građi. (sl. 11, 12) Mjestimičnim uklanjanjem zatečenog površinskog žbuknog sloja s površine tambura, utvrđeni su kvalitetno klesani dekorativni elementi oblikovanja pročelja te tragovi obojenja izravno na kamenoj građi, što ukazuje na to da ona izvorno nije bila žbukana, nego samo ličena.

Istraživanjima na tamburu također je utvrđeno da je, zbog nepovoljnog temeljenja crkve na sloju nasipa veće

debljine na istočnoj u odnosu na zapadnu stranu, došlo do diferencijalnog slijeganja i inicijalnih pukotina na zidanoj konstrukciji. (sl. 13) Kameni zid tambura izveden je s dva zidana lica (vanjskog, poligonalnog, i unutrašnjeg, kružnog presjeka) od većih klesanih komada kamena, dok je središnji dio ispunjen manjim komadima kamena s većim udjelom vapnenog morta. Nakon nekoliko potresa inicijalna oštećenja su se povećala, a sanacija tambura izvedena je novijom opečnom građom i žbukom. S obzirom na deformacije vanjskog lica zida tambura, pretpostavka je da je došlo do lokalnog odvajanja vanjskog lica zida, moguće zbog dugotrajne izloženosti atmosferilijama.

14. Projekt konstruktivne sanacije tambura crkve s ugradnjom čeličnih sidara (izradio: *Intrados projekt d.o.o.*, 2022.)
Project of reconstruction of the church drum with the installation of steel anchors (*Intrados projekt d.o.o.*, 2022)

Pitanje pristupa obnovi konstrukcije problematično je zbog ograničene mogućnosti izvođenja ojačanja. Projektom obnove predviđeno je pažljivo injektiranje cijele zone kamenih zidova tambura s vanjske strane u svrhu ojačanja strukture središnjeg dijela zida. Nakon injektiranja, ugradit će se štapna sidra od nehrđajućeg INOX čelika, a mjesta sidrenja, nakon ugradnje ojačanja, restauratorski će se urediti i sanirati. Sidra će se postaviti u 3 zone – zoni parapeta, u zoni stupaca između prozorskih otvora te u zoni prozora. (sl. 14)

Kako bi se izveli restauratorski radovi na vrijednom zidnom osliku, potrebna je sveobuhvatna obnova građevine: konstruktivna sanacija tambura i sanacija od vlage. Uklanjanjem cementne žbuke i zamjenom prozora tambura stanje vlage je stabilizirano, a kao završni korak potrebna je izvedba drenaže čime bi se stvorili preduvjeti za rad na zidnom osliku.

Zaključna razmatranja

Promijenjene društvene okolnosti utjecale su na gubitak važnosti manastira Orahovica na širem području Slavonije, no za lokalno stanovništvo i vjernike pravoslavne vjere u zapadnoj Slavoniji, on je još uvijek iznimno važna točka

susreta i vjerskog štovanja. Osim duhovne vrijednosti, provedena istraživanja prepoznala su povijesno-umjetničku i arhitektonsku vrijednost manastirske crkve kao jedinog sačuvanog primjera moravskog stila na području Hrvatske. Nadalje, zidni oslik, koji je u postojećem stanju samo djelomično vidljiv, svojom kvalitetom i složenošću ikonografskog programa, zahtjeva stručnu povijesno-umjetničku i restauratorsku obradu, a aktivnosti Hrvatskog restauratorskog zavoda usmjerene su k ostvarivanju preduvjeta za početak rada na osliku.

Tijekom stoljeća izloženosti prirodnim i ratnim nepogodama, crkva je pretrpjela znatna oštećenja konstrukcije koja je nužno sanirati prije restauratorskih zahvata, a s druge strane, izvedbom adekvatnog sustava odvodnje i dreniranja zidova, nužno je uspostaviti stabilne uvjete kako bi se spriječilo daljnje razaranje slikanog sloja. Nakon provedenih sveobuhvatnih radova obnove i restauratorskih zahvata na zidnom osliku, crkva sv. Nikole u sklopu manastira Orahovica dobit će zaslužno priznanje kao jedan od značajnijih spomenika pravoslavne arhitekture na tlu Hrvatske, koji je istovremeno i pokazatelj bogate i složene povijesti ovih krajeva. ■

Literatura:

ANDRIĆ IVANA, Položaj Pečke patrijaršije u Osmanskom carstvu od 1557. do 1609., *Povijesni prilozi*, 27 (2004.), 71–88
BOGDANOVIĆ LAZAR, Monaška pravila vladike pakračko-slavonskog i osječkopoljskog Sofronija Jovanovića, *Duhovna straža*, 3 (1931.), 196–206

BUTURAC JOSIP, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Zagreb, 1970.

ĆIRKOVIĆ SIMA, *Moravska Srbija u istoriji srpskog naroda, Moravska škola i njeno doba*, Beograd, 1972., 101–109

ĐURIĆ VOJISLAV, Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu, *Peristil*, 21 (1978.), 53–55

KAŠIĆ DUŠAN, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1988.

KRASIĆ VLADIMIR, Opis manastira Orahovica: prilog k istoriji srpske crkve, *Letopis Matice srpske*, 143 (1885.), 5–30

KUČEKOVIĆ ALEKSANDRA, *Manastir Orahovica u Slavoniji*, Zagreb, 2007a.

KUČEKOVIĆ ALEKSANDRA, Loza srpskih vladara i arhiepiskopa u crkvi manastira Orahovice u Slavoniji, *Zbornik Narodnog muzeja*, 2 (2007b.), 95–116

KUČEKOVIĆ ALEKSANDRA, Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji, Zagreb, 2015.

KUDELIĆ ZLATKO, *Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-salvonskoj vojnoj krajini (1611. – 1755.)*, Zagreb, 2007.

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Nadpisi sredovječni novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1891.

PETKOVIĆ SRETEN, *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557. – 1614.*, Novi Sad, 1965.

RADOJČIĆ SVETOZAR, *Srpska umetnost u srednjem veku*, Beograd, 1982.

RADUJKO MILAN, Saprestolje i donje mesto požeškog mitropolita. Liturgijski mobilijar i zidno slikarstvo manastira Orahovica, *Zograf*, 41 (2017.), 189–212

RATANČIĆ BERNARDA *Duzluk, manastir Orahovica, crkva sv. Nikole. Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2019.

SRŠAN STJEPAN ur., *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Osijek, 2001.

VESELINOVIĆ RAJKO, Arsenije III. Crnojević, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, ur. Miroslav Krleža, Zagreb, 1980., 304

* Ministarstvo kulture i medija – Uprava za zaštitu kulturne baštine - Fond manastir Orahovica

Summary

Ivana Popović, Bernarda Ratančić

CHURCH OF ST NICHOLAS IN THE ORAHOVICA MONASTERY: HISTORY, RESEARCH AND RESTORATION CHALLENGES

The Orahovica Monastery is one of the most important cultural and religious centres of the Orthodox population in Slavonia, and its establishment and activity are an indicator of political and historical circumstances. The monastery church, dedicated to the Translation of the Relics of St Nicholas, was built in the last decade of the 16th century, and its construction and furnishing were caused by the political and religious position of the Serbian Orthodox Church and its basic organizational unit, the Patriarchate of Peć, within the Ottoman Empire. The choice of architecture and the iconographic programme of the wall paintings show a clear intention to evoke medieval heritage and highlight national identity. The architecture of the church follows medieval models of the Morava style, which makes this church stand out as the only monument of this style in Croatia. The layout of the church has the form of a cross with a trefoil conclusion with a high drum rising from the centre supported by four octagonal columns. The vaulted outer narthex was later added in front of the western façade. The design of the unplastered façade is characterized by alternating rows of stone and brick, but the vault and drum, added later, was built exclusively of stone. The drum, which is octagonal on the outside and circular on the inside, was originally built of finely-shaped stone blocks, while the middle of the wall is made of smaller pieces of stone with a larger proportion of lime mortar. Although the front of the drum was originally unplastered, with visible carved decorative details, today it is plastered and painted. The

sides of the drum are open with tall, narrow windows that have stepped indented stone frames.

The interior of the church was painted immediately after construction, and the iconographic programme of wall paintings is also a reflection of historical circumstances and the aspirations of the Patriarchate of Peć to strengthen its position within the Empire. Although the vast majority of wall and vault surfaces were painted in the first half of the 19th century, the visible depictions on the surfaces of the octagonal columns send a clear message. The Nemanjić and Lazarević families, medieval rulers of Serbia, are portrayed on the northeast column with figures of the first twelve archbishops of the Serbian Orthodox Church. The Tree of Jesse, i.e. the genealogy of Christ, is depicted on the opposite, southeast column. Conservation and restoration research, conducted by the Croatian Conservation Institute, has found that the wall paintings were preserved to a greater extent than previously suspected, but numerous sources of damage to the paintings and the architecture of the entire church have also been documented.

The discovery of valuable frescoes was the incentive for extensive activities of the Croatian Conservation Institute in the Orahovica Monastery to determine the causes of large cracks in the church's construction and identify the main sources of damage to the plastered and painted layers. The renovation began with the removal of inadequate cement plaster from the lower zones of the walls in the interior that had accelerated

the rise of capillary moisture and damage to the painted layer. Several strong earthquakes in the past had caused severe damage to the masonry structure of the drum, and its reconstruction presents a number of technical and conservation problems. The constructive renovation that has begun will consolidate the masonry of the

drum, and enable the start of work on the discovery, restoration and presentation of the extremely valuable wall paintings in the interior.

KEYWORDS: Orahovica Monastery, Moravian style, Orthodox architecture in Slavonia, wall painting, reconstruction

